

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ І ШКОЛИ

УДК 37.091.4(092) «20»

ВОЛОДИМИР ПАЩЕНКО
(Полтава)

УЧЕННЯ АНТОНА МАКАРЕНКА В КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ ХХІ СТОЛІТТЯ

Об'єктивізовано погляди видатного педагога Антона Макаренка на релігію та церкву з точки зору актуальності його вчення у контексті покращення виховної роботи в навчальних закладах.

Ключові слова: виховання, виховна система, макаренкознавство.

Унікальність постаті Антона Макаренка в історії світової педагогіки полягає, перш за все, у тому, що ніколи ідеї жодного іншого просвітителя не знаходили настільки широкої популяризації і такого масового впровадження, як це трапилося з ним. У той же час, нічий педагогічні погляди так не потерпали від фальсифікації та перекручень. Виглядає як парадокс те, що радянська педагогіка навіть в останні десятиліття, маючи у своїх руках усі першоджерела, підносячи ім'я Антона Макаренка як класика комуністичного виховання, насаджуючи начебто повсюди його педагогічні методи, разом із тим спотворила його вчення відповідно до вимог ідеологічної кон'юнктури. Захід же відверто намагається деполітизувати і зрозуміти справжній зміст ідеї педагога, прагматично оцінити його продуктивні можливості, але надзвичайно мало зробив для їх апробації.

Сьогодні рівень демократизації у вітчизняній освіті створив унікальну, ніколи ще не реалізовану можливість послідовно і серйозно, спираючись на архівні та авторські матеріали Антона Макаренка, максимальною науковою об'єктивністю встановити істинну сутність його педагогічних ініціатив. На наш погляд, існує принаймні дві тенденції у ставленні української педагогіки до ідей Антона Макаренка, що заважають ученим і педагогам-практикам проаналізувати його теоретичний спадок у контексті проблем вітчизняного виховання.

Перша – це намагання деяких дослідників у патріотичному захваті відкинути все, що пов'язане з Антоном Семеновичем і канонізувати інших, на їх думку, більш національно свідомих представників української педагогіки. Такий поділ на “своїх” і “чужих” дуже нагадує наше недалеке минуле. Друга тенденція є більш небезпечною, бо в завуальованій формі руйнує можливість правильного тлумачення макаренківської спадщини, вихолощує її. Вона полягає у надмірному цитуванні, штучному притягненні імені Антона Макаренка до будь-якої педагогічної проблеми. Це тенденція віддзеркалює досить знайоме прагнення приховати за авторитетним ім'ям прогалини у власному розумінні педагогічної реальності.

Єдиний конструктивний підхід у макаренкознавчих дослідженнях можливий лише там, де аналіз поглядів Антона Семеновича відбувається на основі неупередженого ставлення і обов'язково у вимірах реалії сучасної освіти і виховання. Виявляється, що немає жодного з

концептуальних підходів педагога, яке б тією чи іншою мірою не зачіпало гострих проблем сьогодення. Головне, на що не можна не звернути увагу, це дезорієнтація вітчизняного виховання. Школа дедалі більше дидактивізується, освіта й освіченість розглядаються, перш за все, як критерії розумового розвитку. У країнах, де школа відмовилася від виховної функції, наприклад, у США, значною мірою цю функцію виконує церква. У нашій же державі, де моральний авторитет церкви відроджується ще досить повільно, може скоро не залишитись жодного впливового інституту моралі, а отже і виховання. Тому макарєнківський пріоритет виховання над навчанням у шкільній практиці є єдиною реальною перешкодою перетворення українського суспільства на зону виховного вакууму.

У силу цього актуальним є дослідження спадщини Антона Макарєнка з проблем релігії, атеїзму, що, власне, і сьогодні залишається до кінця не прочитаною. Його необхідність спричиняється навіть за умов негативного результату, оскільки дозволить уникнути в майбутньому саме таких підходів до виховного процесу в сучасних навчальних закладах.

На жаль, свого часу Антона Макарєнка віднесли до числа безвірників, відвертих атеїстів. Спробуємо розвінчати усталену думку, розв'язавши принаймні три завдання: з'ясувати ставлення педагога до релігії та церкви, розкрити рівень відповідності його теоретичних поглядів основним догматам християнської моралі положенням про вічні цінності, простежити їх застосування в педагогічній практиці.

Не викликає сумніву, що добра обізнаність молодого Антона Макарєнка з основами православного віровчення є однією з передумов формування релігійних переконань. На користь цього свідчать відмінні оцінки з Закону Божого та церковного співу після закінчення Кременчуцького чотирикласного міського училища в 1904 році та свідоцтво про закінчення педагогічних курсів при цьому ж училищі на звання вчителя початкових училищ із правом викладання в сільських двокласних закладах і навчання церковному співу, отримане в 1905 році. Відмінну оцінку з Закону Божого Антон Макарєнко отримав у Полтавському учительському інституті. У той же час, його перший ректор О. Волнін згадував, що на вступних іспитах Антон отримав незадовільну оцінку з цього предмета і став студентом лише завдяки великому стажу педагогічної роботи та відмінним знанням з інших предметів. Знайти якимось логічне пояснення цьому дивному факту важко, якщо зважити на велике бажання Антона здобути освіту.

Не слід забувати, що молодий Антон виростав у релігійному середовищі, як і діти в більшості сімей. Хоча в Макарєнків священників не любили, але у вітальні в кутку висіла ікона і перед нею напередодні свят і в неділю батько недовго молився. У Білопіллі він був навіть церковним старостою.

У той же час, панівне становище в царській Росії, фактично, державної православної церкви по-своєму негативно впливало, як на суспільно-політичне життя, так і на справжню місію самої церкви. Молодший брат Антона Віталій, наприклад, пише про засилля попівщини, "чудотворних" ікон і "чудотворних" мощей різних "святих", що викликало в переважній більшості населення прагнення до суспільних змін. Не дивно, що революційно налаштована молодь, у тому числі й Антон, підтримувала заклики до свободи віросповідання, свободи совісті.

Саме це, на нашу думку, у поєднанні з інтимною стороною життя відштовхнуло молодого Антона від релігії та церкви. Справа в тому, що він, за словами молодшого брата, досить часто закохувався, зазнаючи при цьому здебільшого невдач, що негативно впливало на юнака. До церкви це мало пряме відношення, оскільки "перша любов" була дочкою священника. Зазнавши фіаско, Антон вирішив застрелитись, але зброя дала збій і юнак її викинув [1, с. 286–287].

До числа суб'єктивних чинників, які вплинули на неприйняття Антоном Макарєнком релігії та церкви, ряд дослідників відносять взаємини з Єлизаветою

Григорович, дружиною священника, яка стала його інтимним другом. З нею Антон зв'язав свою долю на 20 років, але одружитися так і не зміг, оскільки її розлучення виявилось неможливим. Так само неможливим це виявилось і за часів радянської влади.

Як бачимо, зовнішні чинники, сформували Антона Макаренка – безвірника, невіруючого, але не свідомого атеїста. Сказане частково підтверджує німецький пастор Д. Лаутер, який зазначає, що неприйняття Антоном Макаренком церкви пояснюється ставленням до конкретної церкви, з котрою він свого часу мав справу. Адже вона орієнтувалась на богослужіння, не мала рис соціуму, була тісно пов'язана з владними структурами примусом, церковним режимом [2, с. 171].

Не слід забувати і того, що хоча у країні законодавчо закріпили відокремлення церкви від держави, а школи від церкви, молода соціалістична держава одночасно оголосила і про антирелігійний курс своєї політики. Не став осторонь руйнівних процесів щодо вікових народних традицій, культури, загальнолюдських цінностей, акумульованих у релігії, і Антон Макаренко. У цьому немає нічого дивного, якщо взяти до уваги, по-перше, його давнє критичне ставлення до церкви і, по-друге, політичну та ідеологічну обстановку другої половини 20–30-х років минулого століття.

У контексті нашої статті зазначимо, що А. Макаренко підходить до питань боротьби з релігією з позицій марксизму-ленінізму лише в “Педагогічній поемі”, коли, відповідаючи на запитання колоністів дозволити спостерігати за богослужінням, заявляє: “Ми боремося з релігією переконанням та перебудовою життя, а не хуліганством”. Звичайно, він ідеалізував значною мірою форми боротьби, оскільки у країні в цей час, головним чином, руйнували церкву як виразника релігійної ідеології.

У 1939 році А. Макаренко ще раз звертається до релігійної тематики, піддаючи у статті “Про комуністичну етику” гострій критиці християнську догматику і поведінку духовенства. Приводом для її написання послужила публікація проекту рішень XVIII з'їзду ВКП(б) про третій п'ятирічний план розвитку народного господарства. Розгляд догматики і культури безпосередньо не пов'язаний з основним змістом, бо в контекст загального матеріалу слабо вписуються наступні міркування: “Християнська релігія існує близько двох тисяч років, і за цей час не так уже багато було людей, котрі серйозно могли вірити в троїстість божества або в непорочне, або у гріхопадіння прабатьків. А якщо і намагалися вірити, то навряд чи сумнівалися в справжній сутності служителів культури в умовах експлуататорського люду. І в літературі, і в народній творчості немає, здається, жодного образу, котрий відображає церковників у вигляді, цілком адекватному їх офіційній святості. В історичному розвитку експлуататорського суспільства церковна історія складалася як апарат примусу і класового поневолення. Недаремно в епоху пугачовського повстання (70-ті роки XVIII ст. – В.П.), котре відбувалося начебто в досить релігійний час, народ розправлявся з попами так само, як і з політиками. У цій своїй частині всі релігійні культури зроблені грубо” [6, с. 283]. Бачимо явний відхід від об'єктивної істини, надмірне акцентування уваги на вузько класовому аспекті діяльності неоднорідного християнства впродовж майже двохтисячолітньої історії.

І душі офіційної ідеології, одночасно негативно, Антон Макаренко оцінював роль православної церкви в освіті дореволюційної Росії. У статті “Народна освіта в СРСР”, написаній у 1937 році до двадцятиріччя радянської влади, він підкреслював: “Добра половина початкових шкіл була церковнопарафіяльними – одне з “найсвітліших” досягнень останніх Романових, – знаменита творчість Победоносцева. Ці школи менше всього турбувалися про грамотність, перед ними стояла більш висока мета – виховання народу в душі православ'я. На наше щастя, навіть для досягнення такої світлої мети царський уряд шкодував коштів, її

доручили лінивим і темним людям: попам, псаломщикам і дешевим малоосвіченим учителям. Виховати у школах християнські доблесті і головне з них – довготерпимість – так і не вдалося, проте, провчившись три роки над вивченням мертвої церковнослов'янської мови, учень із цієї школи виходив таким же, яким і вступав до неї” [6, с. 283].

Безумовно, царська Росія мала масу невирішених проблем в освіті. Це загальноновизнано. Проте нам здається огульною критика православного духовенства за його вклад у розвиток початкової освіти, що підтверджується останніми публікаціями багатьох авторів.

Антон Макаренко розходився з церквою і в тлумаченні суті морального ідеалу, походження моральних принципів. Ставши на позиції марксистсько-ленінської ідеології, відстоюючи ідеї комуністичного виховання, він піддав гострій критиці попередні етичні системи як такі, що побудовані на релігійній основі, а отже, недосконалі і суперечливі. Зберігши свій вплив на сучасну людину, вони негативно впливають на її формування “Якщо звернутися до християнства, – писав Антон Макаренко, – то ... правила поведінки вирости з розвитку суспільства, побудованого на експлуатації, і були, перш за все, необхідні для успішного процесу експлуатації. Саме тому християнська мораль упродовжувалась у свідомість трудящих, і в цій свідомості вона створювала норми поведінки, а найголовніше – у історичному досвіді вона створювала традиції поведінки”. На хвилю перервемо цитату, щоб звернути увагу читача, що в подальшому автор, заперечуючи наявність у релігійній моралі загальнолюдських цінностей, фактично їх визнає. “Слід при цьому визначити, – продовжує письменник, – що ця система етики зроблена вміло. Якби вона була збудована так само грубо, як міфологія чи догматика, тоді нині довелося б спостерігати значно менше пережитків”...

Головний недолік християнської моралі, за Антоном Макаренко, у тому, що, виникнувши в середовищі пригнічених людей значно раніше за офіційну церкву, вона являла собою спробу встановити бодай найменші ознаки власної людської гідності. Утративши всякі надії на будь-який сурогат вільного життя, люди зважилися на самовбивчу спробу знайти цю свободу в песимістичному індивідуумі, у повній відмові від боротьби, від опору. Моральна “досконалість, яка зводилася до відмови від щастя, до безмежної неприродної поступливості, до добровільного віддання себе в розпорядження першого-ліпшого ближнього, була все-таки утвердженням особистої “моєї” сили – нехай навіть ця сила і виявляється насиллям над власними пристрастями. Ця основна ідея володіла надзвичайно важливими особливостями, котрі і визначали її двохтисячорічний успіх та живучість” [6, с. 283–284].

Подібні звинувачення на адресу християнства Антон Макаренко висуває і в лекції “Про комуністичне виховання та поведінку”, прочитаній 1 березня 1939 року в лекторії Московського університету.

У контексті сучасних підходів до проблем етики з такими міркуваннями важко погодитись. Антон Макаренко, таким чином, ззовні зосереджуючи увагу тільки на класовому характері християнської моралі і фактично визнаючи в ній досить сильні елементи загальнолюдських цінностей, не знаходячи реальних причин її справді універсального характеру, роздвоюється в розумінні суті моралі, відходить від принципів історизму, оскільки важко погодитися з висновком, що в релігійній етиці все зводиться до проповіді максимуму покірливості і непротидії злу з боку знедолених.

Протягом усіх років залишилося негативним ставлення, а подекуди і до “рядових” віруючих, що знайшло своє відображення і в його працях. Зазначимо, що письменник, нерідко критикуючи їх релігійні погляди, з любов'ю і симпатією

ставиться до самої людини. Так, про одного з працівників колонії імені М. Горького Козиря Антон Макаренко пише в “Педагогічній поемі”, що той зробився загальним улюбленцем колоністів. До його релігійності ставилися як до особливого божевілля, надто тяжкого для хворого, але ніскільки не шкідливого для інших. Навіть більше, Козир зіграв позитивну роль у вихованні “відрази до релігії”. Колоніст Густойвен – юродивий, “психічний”, що творить молитви Богородиці та мріє про монастир. Він “ворушить ніжно-рожевими губами. Ще до колонії хтось пустив у його кволу душу конячу дозу опіуму; і з тих пір він ніяк не може відкашлятися. Він молиться вечорами в темних кутках спалень, і жарти колоністів сприймає як солодкі страждання”.

У такому ж світлі зображується духовенство. Подекуди Антон Семенович оцінює колишніх священиків, ченців як противників соціалістичних перетворень. Словами зневаги до релігійних переконань пронизане звертання Антона Макаренка до віруючих Куряжської церкви, що перебувала на одній із колонією території. Педагог нерідко вживає церковну термінологію для негативної характеристики окремих теоретиків, діячів Наркомосу (“синедріон”, “апостол”, “пророк”).

Як завідувач колонії імені М. Горького, Антон Макаренко доклав чимало зусиль для закриття церкви в Куряжі. “Заважають дуже церкви, дзвіниці колишнього монастиря в самому центрі нашої садиби, – писав М. Горькому 23 травня 1926 року, – у головному храмі відбувається служіння, і ми є посиданням двох стихій непеоднуданих. Потрібно докласти чимало енергії, щоб домогтися знесення церкви” [3, с. 232].

Не уник Антон Макаренко і, ймовірно, не міг уникнути участі в різних сумнівних антирелігійних компаніях, котрі проводились у країні під шляхетними гаслами виховання нової людини. Про одну з них він розповідає в нарисі “Марш 30 року”. Свій виступ комунари здійснили з метою антирелігійної пропаганди в пасхальну ніч 1928 року у віддалене село Шевченки. Незважаючи на оркестр, юні пропагандисти зібрали тільки молодь, котра під час богослужіння вирішила, не вступаючи в суперечку зі старшими, “відправившись у церкву в очікуванні приємної обжерливості на другий день”. Проте в селі був невеликий комсомольський осередок, з яким комунари встановили тісний контакт, і наступного року в пасхальну ніч вони влаштували виступ з концертом, феєрверком, кінофільмом, що, за словами Антона Макаренка, було неабияким кроком уперед [4, с. 53–54].

Можемо констатувати, що Антон Макаренко з об’єктивних і суб’єктивних причин займав антирелігійні, антицерковні позиції. Проте не варто зараховувати педагога до табору войовничих безвірників, відкритих противників релігії. Зробити це не дозволяє, за словами німецького пастора Д. Лаутера, оптимізм, натхнення, любов до людини, бажання проектувати доброту в людині. “Я знаходжу в Макаренка точку зору, – наголошує останній, – яку можна охарактеризувати як християнську. Це його переконання в тому, що в будь-якій людині, навіть злочинцеві, можна побачити позитивне, добре, гідне любові. Це його принцип, який, безумовно, визнає за кожним право забути погане минуле і розпочати життя заново. Нарешті, це його основний педагогічний принцип “вимога-повага”, котрий відповідає заповіді Ісуса приймати і поважати людину, вимагаючи від неї багато” [2, с. 123].

Педагогіка Антона Макаренка – це система перспективних ліній. “Людина, – пише він у “Педагогічній поемі”, – не може жити на світі, коли в неї немає попереду нічого радісного. Справжнім стимулом людського життя є завтрашня радість. У педагогічній техніці ця завтрашня радість є одним із найважливіших об’єктів

роботи. Спочатку слід організувати саму радість, викликати її до життя і поставити як реальність. По-друге, слід наполегливо перетворювати простіші види радості в складніші і по-людському значущіші.

Найважливіше, що ми звикли цінувати в людині, – це сила і краса. І те, і інше визначається в людині виключно типом її ставлення до перспективи... Виховати людину – значить виховати в неї перспективні шляхи, за якими розташовується її завтрашня радість” [5, с. 387].

Хоча Антон Макаренко постійно говорив про комуністичне виховання, відстоював ідеали комунізму, за цим стояли не голі фрази офіційної ідеології, а культура, освіта, прогрес, справедливість, щастя для людей. Можна сказати, що видатний педагог захищав у них політично складних, трагічних умовах загальнолюдські цінності, які мають пріоритетне значення і в християнстві, і в інших традиційних релігіях. У цьому плані творчість Антона Макаренка збігається з кращими ідеалами, обстоюваними християнством, незважаючи на антирелігійну термінологію, котру він постійно вживав. “Ми навчилися бути щасливими в тому найвищому розумінні, – наголошує він у нарисі “Щастя”, – коли щастям можна пишатися. Ми навчилися бути щасливими у праці, у творчості, у перемозі, у боротьбі ...” [7, с. 95].

Антон Макаренко любив життя, як писав в одному з листів, таким яким воно є. Життя “прекрасне саме тому, що воно непрактичне, не розраховане егоїстично, що в ньому є боротьба і небезпека, є страждання і думка, є якась гордість і незалежність від природи” [8, с. 86]. Звичайно, можна дорікнути авторові за слова, написані у кривавих 1937-1938 роках. Проте в даному випадку це не головне, бо письменник, найімовірніше, писав про ідеал життя людини, а не про реальний факт тогочасного суспільства.

І, насамкінець, ще одне. Наскільки актуальними є погляди Антона Макаренка на релігію та церкву для сьогодення, для шкільної практики, коли у країні змінилося ставлення до них, коли йде активний пошук місця церкви в суспільстві, релігієзнавчої освіти підростаючого покоління, зміни ціннісних орієнтацій людей? Дослідження спадщини Антона Макаренка, на наш погляд, дає кілька повчальних висновків.

Ні держава, ні система освіти не мають права ставити на “пролеткультівські” позиції, відмовлятися від попереднього досвіду людства, визнаючи лише вузько класову систему цінностей.

Будь-яка конфесія повинна модернізувати доктрину, обрядову практику, не зраджуючи фундаментальним істинам, що є в кожній релігії, але робити їх привабливими для сучасників. Російська православна церква (нині Руська православна церква. – В.П.) в умовах царизму, будучи державною, достатньою мірою цього не робила, сподіваючись на авторитет світської влади в захисті її позицій. Наслідком стала наявність анахронізмів, що робило її вразливою, несприйнятливою для багатьох освічених людей. Антон Макаренко був одним із них.

Щодо оцінки ідей, думок, учинків видатного педагога слід підходити діалектично, відсіваючи “зерна” від “полови”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воспоминания о Макаренко. – Л. : Лениздат, 1960. – С. 286–287.
2. *Лаутер Д.* В защиту успешной и социальной педагогики / Д. Лаутер // Международные макаренковские исследования : Макаренко на Востоке и на Западе. – Нижний Новгород : 1994. – 198 с.

3. *Макаренко А. С.* Педагогические сочинения. В 8-и томах / А. С. Макаренко. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.

– Т. 2. – М. : Педагогика, 1983. – 512 с.

– Т. 3. – М. : Педагогика, 1984. – 512 с.

– Т. 4. – М. : Педагогика, 1984. – 400 с.

– Т. 7. – М. : Педагогика, 1986. – 320 с.

– Т.8. – М. : Педагогика, 1986. – 336 с.

Владимир Пащенко

УЧЕНИЕ АНТОНА МАКАРЕНКО В КОНТЕКСТЕ ВЫЗОВОВ СИСТЕМЫ ВОСПИТАНИЯ
XXI ВЕКА

Анализируются взгляды выдающегося педагога Антона Макаренко на религию и церковь с точки зрения актуальности его учения в контексте улучшения воспитательной работы в учебных заведениях.

Ключевые слова: воспитание, воспитательная система, макаренковедение.

Vladimir Pashchenko

ANTON MAKARENKO'S DOCTRINE IN THE CONTEXT OF CHALLENGES OF THE
EDUCATIONAL SYSTEM OF the XXI-st CENTURY

In clause the sights of the outstanding teacher Anton Makarenko on religion and church from the point of view of an urgency of its doctrine in the context of educational work improvement in the educational institutions are analyzed.

Key words: education, eeducational system, makarenko-knowledge.

Одержано 15.01.2009 р., рекомендовано до друку 10.04.2009 р.